

נעשה אדם

איתן אברמוביץ

הדרשות של ר' צדוק לראש השנה ויום הכיפורים נראות פעמים רבות כהתמודדות עם הצדדים השונים של מה שהרב שג"ר כינה 'מועקת הימים הנוראים'.¹ למועקה זו ולהשלכותיה פנים רבות; אצל ר' צדוק נראה שהיא מתחילה לעתים בשאלת הכנות של התשובה, לאור המעגליות הסיזיפית של 'אחטא ואשוב' המזינה את החזרה הנצחית של הימים הנוראים, ומשם היא עשויה להגיע עד לכדי ערעור על המרכיבים היסודיים של עזיבת החטא-חרטה-קבלה לעתיד, והצעת מסלולי תשובה ועמדות דתיות אלטרנטיביות. העוצמה שאני מוצא בדיונים האלו מונחת בכך שהם נעים בין שאלות היסוד התיאולוגיות לבין הרובד הקיומי המיידי – איך מתכוננים לימים האלו, למה מצפים מהם, איך חוזרים אחריהם אל השגרה בדיעה שבעוד שנה הכול שוב יחזור על עצמו.

האדם כריבוי

אחד מהרגעים היפים בהתמודדות הזו הוא הפירוש של ר' צדוק למדרש על הפסוק 'נעשה אדם', המובא בתורה לה בספר רסיסי לילה. לשון הריבוי בפסוק זה הביאה לתיקונו כבר בתרגום השבעים,² וקודם לכן כבר תמה עליה משה רבינו במדרש בו אנו עוסקים: "רבוץ העולם, מה אתה נותן פתחון פה למינים?".³ מדרש זה אמנם פותח בשאלה "במי נמלך" ומציע לה כמה פתרונות, אך הדיון בו אינו מתמצה במציאת תשובות לשאלה זו. באופן עקבי למדי, המדרש מקשר בדרכים שונות את הריבוי שבתהליך הבריאה לכשלים שבעולם, ובאופן ספציפי יותר לריבוי ולניגודים הפנימיים

¹ ראו בדרשה 'חרדת הימים הנוראים' בספר 'על כפות המנעול'.

² בבלי מגילה ט.

³ בראשית רבה (וילנא) פרשה ח. כל המובאות מהמדרש להלן מקורן במדרש זה.

המאפיינים את האדם עצמו: "משל למלך שבנה פלטין על ידי ארדכל ראה אותה ולא ערבה לו... בשעה שבא הקדוש ברוך הוא לבראות את האדם הראשון ראה צדיקים ורשעים יוצאים ממנו". הריבוי משקף כאן מורכבות: האדם אינו יצור שלם ומושלם המשקף את אחדותו ושלמותו של בוראו, יש בו קונפליקט פנימי שלא הגיע לפתרונו.

למעשה, המדרש רצוף בתיאורים של התחמקות מפתרון: אם במשל הראשון המלך כועס על ה'ארדכל', הרי שבהמשך הקב"ה עצמו "הפליג דרכן של רשעים מכנגד פניו ושיתף בו מידת רחמים ובראו", ולפי דעה אחרת הוא העלים מהמלאכים את הצדדים השליליים שבאדם: "גילה להם שהצדיקים עומדים ממנו ולא גילה להם שהרשעים עומדים הימנו, שאלו גלה להם שהרשעים עומדים הימנו לא הייתה מדת הדין נותנת שיברא". מכאן כבר ברור מדוע ר' צדוק נתפס למדרש הזה: עוד קודם לבריאת האדם כבר ברור שאת הדין יש לעקוף, אי אפשר לעשות את המאמץ ולזכות במשפט.

במקורות רבים ההנחה הזו מובילה לאחיזה במידת הרחמים, כפי שראינו גם באחת המובאות לעיל. בגרסה החסידית תהיה זו הנקודה הטובה שמעבר לחטאים, הנשמה שאינה חוטאת שבה אפשר להיאחז כדי להתמודד עם הכישלון הידוע מראש מול מידת הדין. גם ר' צדוק הולך פעמים רבות בדרך זו, אבל בתורה המדוברת הוא פונה לכיוון אחר. הוא מתמקד בתיאור של רבי סימון המובא בהמשך המדרש, שבו מביאה ההתייעצות עם המלאכים למחלוקת ביניהם:

בשעה שבא הקב"ה לבראת את אדם הראשון, נעשו מלאכי השרת כיתים כיתים, וחבורות חבורות, מהם אומרים אל יברא, ומהם אומרים יברא... חסד אומר יברא שהוא גומל חסדים, ואמת אומר אל יברא שכולו שקרים, צדק אומר יברא שהוא עושה צדקות, שלום אומר אל יברא דכוליה קטטה.

הפתרון למחלוקת זו בגרסת רבי סימון הוא השלכת האמת ארצה; אך ר' צדוק הולך דווקא עם רב הונא, המתאר פתרון אחר:

ר' הונא רבה של צפורין אמר עד שמלאכי השרת מדיינין אלו עם אלו ומתעסקין אלו עם אלו בראו הקב"ה, אמר להן מה אתם מדיינין כבר נעשה אדם.

בדומה להעלמת הרשעים מעיני המלאכים שתוארה קודם לכן, גם כאן אין לקב"ה תשובה לביקורת על רעת האדם. אין גם מידת רחמים שתעניק משמעות לעקיפת הדין, שתציע נקודת מבט אלטרנטיבית. איכשהו, ללא הצדקה ברורה, נקטע פתאום הדין לפני שהגיע למסקנה, ומתברר שהאדם כבר נכרא. ברמה הפרשנית נראה שיש כאן משחק עם שתי אפשרויות הקריאה של לשון הפסוק: 'נעשה אדם' מתפרש כהצעה לדיון, ואילו 'נעשה אדם' מסמן שהעניין כבר סגור. אבל מהי משמעותו של התהליך הזה?

יברא או לא יברא, זאת השאלה

כיאה לדרשן חסידי, ר' צדוק נזקק לשאלה זו רק בגלל שהיא אקטואלית, שהרי ראש השנה הוא יום בריאת האדם, "וכל ראש השנה מתעורר זה כידוע"⁴. בכל ראש השנה מתחדש הדיון על בריאת האדם, ועולות שוב השאלות היסודיות – גומל חסדים או כולו שקרים? עושה צדקות או קטטות? לתיאור הזה, שכאמור משקף קריאה חסידית קלאסית, תורמת הקריאה של ר' צדוק במדרש שני חידושים יסודיים: האופן שבו הוא מפרש את דיון המלאכים, ותנועת ההתחמקות של "כבר נעשה אדם".

את המלאכים מתאר ר' צדוק בדרכו של הרמב"ם:

פירוש מלאכים הם הכוחות שונות שיסד השם יתברך, שכולם כלולים באדם שהוא בצלם א-להים, בעל הכוחות כולם, וכפי מספר הכוחות הם מספר המלאכים. ומדיינים היינו כל כח נתגלה ונתברר ענינו איך הוא באדם, אם לטב וכו'.

זהו אמנם פירוש רמב"מיסטי, אבל בלבוש חסידי: תכליתו אינה לטהר את המלאכים מגשמיות, אלא להעניק להם ולמשפט שהם מופקדים עליו משמעות קיומית. הדיון אינו מתרחש בפמליה של מעלה, מאחורי הפרגוד, בעוד האדם עומד בחוץ ומתחנן על גורלו, אלא בתוך האדם עצמו. באדם כלולים כוחות שונים, אך הם אינם מתחברים לשלם הרמוני אלא משקפים עמדות שונות ומנוגדות. הדין, כפי שהדגיש הרב שג"ר במקומות רבים, הוא שפיטה עצמית. האם האדם דן את עצמו בצורה קשוחה או רכה

⁴ רסיסי לילה לה. כל הציטוטים של ר' צדוק להלן לקוחים מתורה זו.

יותר? ברור שההפנמה של הניגודים אל הנפש לא מרככת את קיצוניותם: מהמדרש אנו לומדים שבדיון עולה גם הערעור על עצם קיומו של האדם (אל יברא!), ור' צדוק מדגיש את נוכחותו של השטן, המתפרש קודם לכן בתורה זו כדמיון המשכיח מהאדם את ייעודו וגורם לו לכלות את חייו לריק: "וזה מתעורר בכל ראש השנה, עניין בריאת היצר הרע, שמזה ויבוא גם השטן בתוכם להתיצב (איוב א, ו), הוא היצר הרע שיסד השם יתברך בעולמו, בכלל המלאכים שהם כוחות האדם יש גם כוח זה דשינה, ויושב בטל כישן שהוא השתקעות בדמיונות, ומזה בא ההשטנה".

בתוך המהלך של תורה זו, הפנמת הניגודים מקבלת משמעות נוספת. שכן במהלך דבריו מתמודד ר' צדוק עם החזרתיות בה פתחנו, שבה ההתעוררות של ראש השנה נידונה לשקוע שוב בשכחת היומיום: "וזה כל עסק האדם בעולם הזה להיות רצוא ושוב ולהתחזק להתעורר עצמו משינתו בכל פעם. ותכלית הבריאה הייתה על כך שיהיה לו יצר המשכיח והוא יתגבר כנגדו". המאבק האינסופי בין ערות לשינה, בין חטא לתשובה, הוא חלק מהגדרת האדם, ואם כך לא מדובר בדיון שאמור להגיע למסקנה כלשהי; ועם זאת, זהו עדיין דיון שתוהה על הראשונות ומעמיד הכל בסומן שאלה – יברא או לא יברא? להיות או לא להיות?

הדין והחיים

אך גם הדין הדרמטי הזה נדחק לבסוף הצידה בקביעה "כבר נעשה אדם". בהמשך למהלך אותו ראינו, גם את הקביעה הזו מפרש ר' צדוק לא כעקיפת המלאכים על ידי הקב"ה, אלא כתהליך אימננטי שבו הדין בורא את האדם:

ומדיינים היינו כל כח נתגלה ונתברר ענינו איך הוא באדם, אם לטב וכו', וממילא על ידי זה כבר נעשה אדם. כי עשייתו יתברך האדם אינו אלא על ידי ההתבוננות בכל מיני כוחותיו, דזהו במאמר נברא העולם. כמו שאמרו בשבת דדיבורו של השם יתברך כמעשה, ודיבורו של השם יתברך הוא עולם המלאכים, כמו שדרשו ז"ל על פסוק וישם ה' דבר בפי בלעם – מלאך. ועל ידי שהם מדיינים ומבררים כוחותיהם, שהם פרטי כוחות האדם, ממילא נעשה אדם בעולם העשייה הכולל כל מיני כוחות ההם.

גם כאן, עוצמתו של הפירוש האימננטי מתגלה בהשלכות הקיומיות שלו. הדיון של המלאכים הוא הדיבור הא-להי הבורא, ולכן ממילא נברא מכוחו אדם; אבל האדם הזה הוא עצמו שיקוף של דיון שלא הוכרע, של ריבוי וניגודים שלא באו אל המנוחה. ההשתלשלות המיידית של המעשה מן הדיבור הופכת את האדם ליצור שנברא 'ממילא', שתכליתו לא התבררה עד הסוף, שקיומו קודם לבירור ההיגיון הפנימי שבו. הדיון הוא חלק מתהליך הבריאה, כפי שהוא נדרש גם בתחילתה של כל שנה; אבל למרות שהוא תוהה על הצדקת הקיום עצמו, הוא לא באמת מתנהל מחוץ לזמן, בחלל הפנוי שבין השנה שחלפה לשנה הבאה. גם יום הדין בו נגזרים החיים הוא חלק מהחיים, ואלו נמשכים תחתיו ומעבר לו, ובעזרת ה' ימשכו גם אחריו.

מהי משמעותו של התיאור הזה? כאמור, ר' צדוק יודע לעקוף ולבטל את הדין בצורה נחרצת, כפי שהוא עושה למשל כשהוא מתאר את התשובה בראש השנה כשקר הכרחי.⁵ כאן לעומת זאת התיאור הוא עדין ומורכב יותר. הדין הוא חלק ממהותו של האדם, כי הוא נובע מהדחפים השונים הקיימים בו, שכל אחד מהם שופט את האחרים. יצר הרע, דחף המוות וסתם שאיפות סותרות הם הכוחות מהם אנו עשויים, לכן אי אפשר לוותר על המאבק בין טוב לרע, על השאיפה להשתפר ולהפוך את השנה לטובה יותר, למרות התסכול הנובע מכך ש"אי אפשר להיות קבוע וקיים בעבודתו שלא ינתק כלל". ההכרה בכך מעמידה במבחן נוקב את הניסיונות השונים להציב את מידת הרחמים כתחליף לדין, או לדבר על הנקודה הטובה שמעבר לחטאים; האמנם יש בנו את היכולת להשתחרר מהמבט של הדין, להפסיק לשפוט את עצמנו ואת זולתנו? או שהתורות האלו משחררות אותנו מהמחויבות לדין א-להי שממילא אנחנו לא כל כך מאמינים בו, אבל מתעלמות מקיומם של דינים נחרצים ביותר בהקשרים אחרים – אישיים וחברתיים?

נראה לי שבשל השאלות האלו, התשובה של ר' צדוק כאן אינה נטישה של הדין והצעת אלטרנטיבה, אלא תשובה מינורית יותר – השיפוט והמאבק הם חלק מהחיים, עם כל הדרמטיות שבהם, אבל הם לא קובעים אותם. האדם מטבעו שופט את עצמו ומערער על עצמו, והדין כשלעצמו הוא טוטלי ללא כל משענת בלתי תלויה, אבל מהמאבק הזה נעשה ראש השנה ונעשה האדם. החיים הנמשכים תוך כדי הדין ולאחריו אינם נשענים

⁵ ראו קומץ המנחה ח"ב סימן סז, ובדרשת הרב שג"ר שהוזכרה לעיל.

על מידת הרחמים, או על הנקודה הטובה שנותרת מחוץ לדיון; הם מורכבים מחומרי המאבק האינסופי עצמם. השאלה אם להיות או לא להיות תמיד נשאלת, אבל נוכחותה רק מראה שעל כורחך אתה חי.